

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ VS СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ СТЕРЕОТИП: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Любимова С.А.

Одеська національна академія харчових технологій

Постановка проблеми. Сприйняття і усвідомлення світу людиною продукується в процесі культурно-історичного буття, інформація про яке зберігається у соціокультурних концептах і стереотипах, що спрощують та полегшують орієнтацію людини в природньому, соціальному чи інформаційному просторі. Концепти і стереотипи з'являються внаслідок однакових когнітивних процесів, але відрізняються за структурою і функціонально. Залежно від сфери функціонування, а також від аспектів вивчення виділяють різні види концептів (реальні і гіпотетичні, пізнавальні і художні, емоційні і соціальні та інш.) і стереотипів (соціальні, ментальні, культурні, етнокультурні, гендерні, професійні, стереотипи поведінки, спілкування, мовленнєві та інш.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В численних розвідках лінгвокогнітивних досліджень «картини світу», було визнано ментальну сутність концептів і стереотипів; доведено здатність мови віддзеркалювати ментальні процеси сприйняття, обробки та зберігання інформації; одиницями зберігання інформації визначено концепти і стереотипи. Дослідники зауважують, що концепти і стереотипи – це різні поняття: стереотипи культури містять в собі суб'єктивну оцінку, а концепти культури виражають об'єктивне сприйняття дійсності [13, с. 26 – 27].

Метою цієї статті є порівняння таких ментальних фрагментів людського досвіду у сфері суспільного і культурного життя як стереотипи і концепти, які виявляються у співвідношенні лінгвального, ментального, культурологічного, але спостерігаються здебільш у певних наукових парадигмах.

Виклад основного матеріалу. В когнітивній лінгвістиці концепт вважається центральним поняттям (С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова, О.О. Селіванова, І.А. Стернін, З.Д. Попова та інш.). В лінгвокультурології концепт також є основним терміном понятійного апарату (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицка, С.Г. Воркачов, В.І.Карасік, Т.В. Радзієвська, Ю.С. Степанов, В.Н. Телія та інш.).

Доведено, що концепт вміщує інформацію різного ступеня абстракції, яка зберігає понятійну, образну, ціннісну, поведінкову, культурно-історичну інформацію про певний фрагмент «картини світу» (С.Х. Ляпин, Ю.С. Степанов, В.І. Карасик). Концепт діє в системі логічних відношень і являє собою вербалізоване вираження певного культурного контексту з усім розмаїттям супровідних значень, уявлень й асоціацій, який є, у свою чергу, елементом концептуальної картини світу як окремої людини, так і людської спільноти. В основі концепту лежить вихідна прототипічна модель основного значення слова

[21, с. 73]. Об'єм і зміст концепту виявляється у найрізноманітніших засобах його вербалізації: прямих і образних номінаціях, однокореневих словах, синонімічних і синтаксичних структурах, переміях і фразеологізмах, афоризмах, суб'єктивних дефініціях, публіцистичних та художніх текстах [18, с. 94].

Когнітивна будова концепту є доволі складною. Використаючи фрейми, деякі дослідники конструюють когнітивні моделі концептів, що являють собою фрактал, тобто геометричну фігуру, яка складається з подібних цілому частин [8, с. 85 – 87].

Визнаною когнітивною моделлю є польова структура, що складається з понятійного ядра і периферії [27, с. 3 – 5] чи інтерпретаційного поля. Ядерний елемент концепту може бути представлено як чуттєвим образом, так і змістом поняття, яке оточено великим та різноманітним за складом інтерпретаційним полем чи допоміжною абстрактною периферією, що містить оцінки і трактування понятійної інформації [19, с. 110 – 111]. На периферії когнітивної структури соціокультурного концепту можна виявити стереотипи, які становлять абстрактну, емоційно сприйнятну інформацію про певні ознаки соціокультурного концепту. Складність когнітивної структури концептів залежить від типу концепта та інформації, якою володіє індивід, що оперує концептом.

В лінгвокультурологічних студіях виділяють три основні компоненти в структурі концепту: понятійний, образний і ціннісний [10, с. 3 – 16]. В понятійній складовій відбито основні ознаки і дефініції; в образній фіксовано когнітивні метафори, які підтримують концепт у мовній свідомості; значущостна складова містить етимологічні і асоціативні характеристики [6, с. 115 – 124].

Якщо концепт – це «одиниця колективного свідомого» [2, с. 269], то стереотип можна визначити як одиницю колективного несвідомого, як «неусвідомлену модель когнітивного дійства» [11, с. 177]. Соціокультурний стереотип є інваріантним образом фрагмента світу в його етнічному значенні; відбитком суспільної самосвідомості, що існує у індивідуальному несвідомому [26, с. 57 – 62].

В культурологічних розвідках акцентується етнічний характер стереотипів (Е. Бартмінський, А.К. Байбурін, Ю.Е. Прохоров, В.Н. Телія, С.М. Толстая та інш.). Стереотипу відводять роль "представника культури", "культурно-детермінованого уявлення про предмет, явище чи ситуацію" [16, с. 110]. Доведено, що стереотипи є чинниками і результатами прототипових ситуацій, що регулярно виникають і закріплюються в мові як поєднання ментального образу і вербальної оболонки [16, с. 110]. Вербалізація стереотипів визначає «...їх інтерпретативне означування в просторі концептів культури» [25, с. 25]. Як надбання культури певного народу соціокультурні стереотипи вважаються специфічними, повністю чи частково незрозумілими феноменами в іншій культурі.

В когнітивній лінгвістиці стереотипи розглядаються як фрагменти ментально-лінгвального комплексу (Ю.Д. Апресян В.В. Красних, Дж. Лакофф, О.О. Селіванова, Ю.О. Сорокін та інші), які зберігаються у виді кліше і функціонують як автоматизовані еталони, що пов'язані з семантико-когнітивною

асоціацією. Дослідники підкреслюють високу ступінь узагальнення інформації, суб'єктивність, схематичність і однобічність стереотипу, який ґрунтується на невеликій кількості рис оцінного характеру. В когнітивній лінгвістиці визначено, що стереотип належить до значеннєвої сторони мови й культури і його розглядають "як стандартну думку про соціальні групи або окремих осіб як представників цих груп" [9, с. 177]. Ця думка є поняттям поточного мислення і мовлення, невід'ємною складовою мовної картини світу [3, с. 339].

Взаємозв'язок між стереотипом і мовною картиною світу, на яку указують дослідники (Ю.Е. Прохоров, З.Д. Попова, О.О. Селіванова, В.А. Маслова та інш.), виявляється у здібності мовної картини світу бути базою виникнення і упорядкування усіх культурних стереотипів певного етносу [23, с. 260]. В процесі соціалізації людина разом з мовними навичками отримує певний спосіб світобачення й інтерпретації досвіду, в тому числі певні стереотипи [22, с. 265].

Умовою становлення стереотипу є емоційно-оцінне ставлення до об'єкту стереотипізації. Емоційна оцінка з'являється в процесі порівняння об'єкту стереотипізації з еталонними зразками категорій. Вибір ознак, що визначають оцінку, завжди ґрунтується на протиставленні якісних характеристик і відносин, притаманних соціуму. Культурно-ціннісні доміанти, які керують оцінюванням будь-яких явищ у соціумі, являють собою моральні, етичні, естетичні, релігійні, правові настанови і правила носіїв певної культури.

Соціокультурний стереотип існує у національній свідомості як гомогенна за структурою форма діяльності людської свідомості. В аспекті емоційного сприйняття, стереотип можна «розщепити» на два протилежних елемента: «поганий», що визиває негативні почуття, і «добрий», що сприймається позитивно. Ці елементи взаємозв'язані [30, с. 308], тому стереотип є амбівалентним явищем, що обговорюється та оцінюється в суспільстві і визиває уподобання чи осоружність. Пропорціональне співвідношення ознак, що викликають протилежні емоції в суспільстві, проявляється у амбівалентності стереотипу [17, с. 3–14].

Причиною стереотипізації є прагнення людини вилучити з ситуації корисну інформацію задля використання її у типових ситуаціях як динамічну звичку [4, с. 265]. Ця психологічна звичка повертає людину до ситуацій і реакцій на них, які повторюються неодноразово, бо вони зафіксовані у свідомості як автоматичні стандартні схеми і моделі мислення. Стереотипізація є намаганням звести різноманітність світу до невеликої кількості категорій і тим самим полегшити сприйняття, розуміння й оцінку [22, с. 287].

Як соціокультурні концепти, так і стереотипи виникають в процесі сенсорно-рецептивного, логіко-понятійного, емоційно-оцінного і ціннісно-морального опрацювання інформації [12, с. 225 – 234] на підґрунті накопиченого емпіричного масиву даних про соціокультурне явище. Перцептивний досвід взаємодії з оточуючим соціальним середовищем узагальнюється, і, якщо є важливим для наступних дій, отримує емоційну позначку схвалення чи осуду. Через спостереження, за допомогою попереднього досвіду, який може бути отриманим з текстів, виділяються певні властивості та ознаки, що стають атрибутами

упорядкування інформації у майбутньому. Усвідомлення інформації відбувається в процесі логічних операцій порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування і узагальнення [13, с. 32].

Внаслідок порівняння, ототожнення і установлення подібності з вже усвідомленою інформацією з'являються нові категорії, які становляться зразками, тобто прототипами (О.Н. Лагута, Дж. Лакофф, Е. Рош, О.О. Селіванова та інш.). Прототипи є носіями еталонних ознак прецедентних феноменів, які є конкретними по суті та добре відомими явищами для усіх представників лінгвокультурного угруповання. Прецедентні феномени знаходяться у референційних відносинах зі стереотипами. Лінгвокогнітивний опис соціокультурних стереотипів припускає зіставлення з прототипами.

Властивості категорій стають ознаками внутрішніх механізмів, що регулюють освоєння людиною соціального середовища. В процесі категоризації виокремлюються не тільки значні фізичні ознаки об'єктів, но і психологічні умови, в яких відбувається освоєння світу [5, с. 194 – 196]. Підставою відокремлення деяких аспектів і ознак, що відбувається в процесі абстрагування, є «недосконалість людської пам'яті» [24, с. 71], яка не здатна зберегти усі деталі образу. Подробиці редукуються та відступають, перевага надається тільки значущим фактам, таким чином здійснюється ідентифікація образів нашої свідомості [29, с. 75].

Соціокультурний концепт і соціокультурний стереотип є добутками категоризації, але стереотип – це окремий випадок більш універсальної категоризації емоційних і ціннісних властивостей об'єкта. Ці властивості виокремлюються на підставі ціннісних, культурних і мовних критеріїв, якими оперує людина в процесі осмислення оточуючого її соціального середовища.

Матеріалізація соціокультурних концептів і стереотипів відбувається в процесі різних ментальних операцій: метафоричне уявлення породжує концепт, а метанімічне мислення формірує стереотип. Концептуальна система в значній мірі метафорична. Метафора – це перш за все спосіб осягнення одної речі в термінах другої [15, с.27]. Метафора базується на взаємодії двох структур значень – джерела і цілі. В процесі метафоризації деякі області цілі структурируються за зразком джерела, таким чином відбувається когнітивне відображення інформації про певне явище, що концептуалізується [15, с. 9].

Метонімії притаманна референційна природа, тобто метонімія дозволяє одній сутності замінювати другу [15, с. 27]. Метонімія мотивована нашим досвідом і, зазвичай, містить явні вказання на фізичні і причинні асоціації [15, с. 62]. Соціальні стереотипи виникають внаслідок метонімії, коли підкатегорія набуває суспільно визнаного статусу і позначає категорію в цілому, зазвичай з метою винесення швидких суджень про людей. Стереотип визначає культурні сподівання суспільства щодо того, якою повинна бути певна категорія [14, с. 34 – 36].

Незважаючи на те, що метафора і метонімія – це різні види ментальних процесів, вони структурують почуття, поведінку, ставлення до людей, тобто

концепти і стереотипи, які з'явилися внаслідок цих ментальних операцій відіграють центральну роль у визначенні реалій повсякденного життя людини [15, с. 64].

Концепти і стереотипи в значній мірі відображаються у мові, яка установлює напрям суспільного сприйняття соціокультурних явищ. «Нова реалія може отримати ім'я на основі знака вже знайомої реалії за схожістю, суміжністю, асоціативністю» [22, с. 265].

У мові як експліцитно, так і імпліцитно зберігаються аксіологічні орієнтири суспільства, що відображено в культурних конотаціях лексичних одиниць. Соціокультурні стереотипи стимулюють появу імплікацій, тобто культурних конотацій лексичних одиниць, в свою чергу імплікації можуть впливати на номінацію соціокультурного стереотипа. Мова фіксує оцінку об'єкта дійсності у конотаціях, які зберігають не завжди суттєві, але усталені ознаки об'єкта [1, с. 159]. Ставлення до об'єкта дійсності, що виражено у конотаціях, використовується мовцями у їх дискурсивній практиці і впливає на ужиток слова. Дискурсивні ситуації, в яких представлено стереотип, є семантичними моделями поведінки стереотипних об'єктів.

Ім'я концепту чи стереотипу, що виконує функцію репрезентанта образу соціальної групи, здатне викликати не тільки почуття, но і цілий ряд пропозицій і суджень, які містять соціокультурну інформацію. Номінація як концепту, так і стереотипу пов'язана з емоційною реакцією на образ представника чи цілої соціальної групи. Емоційне сприйняття образу, що становить основу значення слова, з'являється внаслідок інтерпретації образу з позицій, настанов та ідеалів культури, які забезпечують осмислення параметрів оцінювання об'єкту чи об'єктів соціального середовища. Але, на відміну від концепту, номінація стереотипа найчастіше відбувається на тлі осоружності, що супроводжується «ярликом-найменуванням» [28, с. 32]. За образом закріплюється певне найменування, що викликає відповідні емоції, тобто з'являється двобічний зв'язок між найменуванням та сприйняттям образу: ім'я об'єкту з'являється внаслідок певного ставлення до суспільного явища, а потім найменування викликає певний тип сприйняття.

Культурні концепти – це відмічені, вербалізовані смисли, представлені в плані вираження цілою низкою своїх мовних реалізацій, які утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму [7, с. 269]. Дослідження соціокультурних концептів полягає у фіксації та інтерпретації смислу лексичних, фразеологічних та паремійних одиниць, частотних семантичних сполучень та текстів.

Культурні стереотипи також доступні для рефлексії [26, с. 58] через їх мовне відображення. Як вважається стереотип реалізовано на різних рівнях мови [3, с. 138]. Свідчення про існування соціокультурного стереотипу проявляються в мові на лексичному рівні в імені стереотипу, на синтаксичному рівні – у пропозиційних структурах. Пропозиції відображають «суб'єктивне уявлення про предмет, яке поєднує описові і оцінні ознаки, що виокремлюються відповідно до існуючих у

суспільстві пізнавальних моделей» [20, с. 72]. Мовними ознаками присутності стереотипу в культурі народу є повторюваність певних характеристик стереотипного образу у різних видах дискурсу, а також група дериватів лексеми, що номінує стереотип, в семантиці яких домінують ці характеристики.

Деякі дослідники вважають, що стереотип не есплікується в комунікації та залишається на рівні прихованих суб'єктивних умонастрій [20, с. 82]. Інтерпретація стереотипа потребує дослідження текстів різних жанрів, за якими укладається цілісний стереотипний образ.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, соціокультурні концепти і стереотипи є фрагментами суспільної картини світу певного етносу. В концепті зберігається здебільш об'єктивна і понятійна інформація про соціокультурне явище, тоді як у стереотипі більш виражено ціннісні орієнтири етносу. Це веде до особливостей мовної реалізації цих когнітивних одиниць суспільної свідомості: наявність соціокультурного стереотипу виразно відображено у конотаціях і прагматичних пресупозиціях, тоді як концепт проявляється у всьому мовному масиві, що вербалізує концепт. Енциклопедична інформація, що зберігається у концепті, може вміщувати культурні стереотипи. Тобто, концепт є більш ємним когнітивним утворенням, ніж стереотип. Соціокультурні стереотипи є концентрованими формами зберігання зразків, що спрямовують дію ціннісних орієнтирів у суспільному житті певного етносу.

Умовою ефективності досліджень ментальних структур, що зберігають соціокультурну інформацію, є поєднання принципів і підходів когнітивної і культурологічної парадигми. Це передбачає комплексний аналіз мовного матеріалу, що проводиться з урахуванням екстралінгвістичних даних і даних суміжних наук.

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2 т. / Ю. Д. Апресян. – [2-е изд., исп. и доп.]. – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т. 1: Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – 456 с.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре теории: [Антология] / Под общ. ред. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267 – 279.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий дім "Академія", 2004. – 344 с.
4. Бергсон А. Творческая эволюция; Материя и память / А. Бергсон. [Перевод с фр.]. – Мн.: Харвест, 1999. – 1407 с.
5. Бирвиш М. Семантика / М. Бирвиш // Новое в зарубежной лингвистике / Под общ. ред В. А. Звегинцева. – М.: Прогресс, 1981. – Вып. X: Лингвистическая семантика. – С. 177 – 99.

6. Воркачёв С.Г. Безразличие как этносемантическая характеристика личности: опыт сопоставительной паремиологии // Вопросы Языкознания. – 1997. № 4. – С.115 – 124.
7. Воркачёв С. Г. Культурный концепт и значение // Труды Кубанского государственного технологического университета. Сер. Гуманитарные науки. Т. 17, вып. 2. – Краснодар, 2003 – С. 268–276.
8. Жаботинская С. А. Геометрия смысла: концептуальные модели языка и фрактальные формы / С. А. Жаботинская // Первая российская конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов. – Казань: Казанский гос. ун-т, 2004. – С. 85–87.
9. Демьянков В.З. Стереотип // Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. [Под общей редакцией Е.С. Кубряковой]. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – С. 177–179.
10. Карасик В.И. О категориях в лингвокогнитологии / Карасик В.И. //Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград, 2001. – С. 3 – 40.
11. Красных В.В. Этнопсихология и лингвокультурология: Курс лекций / В.В. Красных. – М.: ИТДГК "Гнозис", 2002. – 284 с.
12. Корнилов, К.Н. Естественно-научные предпосылки психологии / К.Н. Корнилов. – М. – Воронеж: НПО «Модек», 1999. – 496 с.
13. Лагута О.Н. Логика и лингвистика. Новосибирск: Издательство Новосибирского государственного университета, 2000. – 116 с.
14. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Выпуск XXIII: Когнитивные аспекты языка. – С. 151 – 169.
15. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
16. Маслова В.А. Лингвокультурология: [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
17. Любимова С.А. Лингвокультурный типаж «девушка-flapper» в американском дискурсе. Семантико-когнитивные и прагматические аспекты репрезентации [монография] / С.А. Любимова. – Saarbrücken : LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 305 с.
18. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191с.
19. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2010. – 314 с.
20. Прохоров Ю. Е. Национальные и социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю. Е. Прохоров. – М: Икар, 1999. – 228 с.
21. Рябцева Н.С. “Вопрос”: Прототипическое значение и концепт // Логический анализ языка. Культурные концепты – М.: Наука, 1991. – С. 72 – 77.

22. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К., 2008. – 712 с.
23. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М.: Прогресс, 1993. – 656 с.
24. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. К. Постовалова, В. Н. Телия, А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1988. – 212 с.
25. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантические, прагматические, лингвокультурологические аспекты единиц фразеологического состава языка / В. Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – Часть III: Культурно-национальная специфика. – 288 с.
26. Уфимцева Н.В. Этнические и культурные стереотипы: кросс-культурное исследование// Известия академии наук (РАН). Серия литературы и языка. 1995. – Т.54. №3. – С.55 – 62
27. Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога [концепт, категория, прототип] / Р. М. Фрумкина // Научно-техническая информация. Сер. 2. – 1992. – № 3. – С. 1 – 8.
28. Allport G.W. The Nature of Prejudice / G.W. Allport. – Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1958. – 496 p.
29. Croft W. Cognitive Linguistics / W. Croft, D. A. Cruse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 372 p.
30. Hall S. The West and the Rest: Discourse to Power / S. Hall // Formations of Modernity / S. Hall, B. Greben (eds.). – Cambridge, 1992. – P. 270 – 310.

Summary

The article is devoted to comparison of socio-cultural concept and socio-cultural stereotype in their linguocognitive and linguocultural aspects. Being the units of mental activity aimed to identify, categorize and store the cumulative information about social and cultural environment, concepts and stereotypes appear as the results of metaphorical and metonymy comprehension accordingly. A socio-cultural concept retains more unbiased and actual information whereas a socio-cultural stereotype reflects cultural values and guides of an ethnos. The concept reveals a complicated cognitive structure; the stereotype can possibly be decomposed into positive and negative emotionally colored elements. Greater volume of information preserved in a socio-cultural concept is reflected extensively in the language. A socio-cultural stereotype displays itself mostly in connotations and pragmatic presuppositions.